

Holub, Zbyněk

Jihoslovenské paralely v jihočeských a slovenských nářečích? : (zamyšlení nad materiálem doudebského lexikonu)

In: *Aktuální slovakistika*. Pospíšil, Ivo (editor); Zelenka, Miloš (editor); 1. vyd. Brno: Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, 2004, pp. 63-83

ISBN 80-210-3592-7

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/133365>

Access Date: 14. 05. 2025

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Jihoslovanské paralely v jihočeských a slovenských nářečích?

(Zamyšlení nad materiálem doudlebského lexikonu)

ZBYNĚK HOLUB (PLZEŇ)

Teorie kmenového osídlení

K řešení otázky slovanského osídlení území Čech, Moravy a Slezska (ale i Slovenska) můžeme přistupovat z různých hledisek. Jako jeden z klíčů, který by mohl pomoci (alespoň částečně) „pootevřít bránu tajemství“ (tedy napomoci k vysvětlení geneze osídlení) by mohl posloužit výklad některých jmen vlastních či místních. V další fázi jazykových analýz se tak ovšem dostaneme k výkladu jevů hláskoslovných, tvaroslovných a lexicálních (popř. slovotvorných).

Zajímavým příkladem pojmenování, které odkazuje ke společnému slovanskému základu, je nesporně oikonymum *Doudleby* (známé z nejjižnějšího úseku souvislého českého osídlení na území vlastních Čech). O kmeni *Dúlábá* se zmiňoval arabský historik al-Mas'údí (k r. 950). Raně slovanské etnonymum *Dudlěbi však zanechalo v 9. a v 10. stol. po Kr. stopy i mimo Čechy:

- v Panonii u Balatonu a u řek Mury a Drávy;
- na území rakouských Korutan;
- v dobách dřívějších pak při řece Bugu na slovanském východě.

Řada jmen připomínajících „*doudlebské*“ osídlení se dochovala i jinde; připomeňme alespoň srbské i chorvatské *Dúliba* (pojmenování pro pohoří i horu v Bosně) či rodinné jméno *Duliba*, slovinské *Du(d)lieb* (pro kraj v západních Korutanech – srv. výše!), popř. *Duleba* (označení řeky). Také staroruská místní jména *Duliby*, *Dulevčizna* (popř. osobní jméno *Dulebó*) odkazují ke stejnému základu. Někdy v 5. a 6. stol. po Kr. se z oblasti při ruských řekách Styru a Bugu *Doudlebové* (patrně) vydali na pochod Evropou (posléze zjevně pod náparem Avarů; srv. např. Nestorův letopis). *Doudleby* v jejich příbuzských sídlech (snad) vystřídali Volyňané. Je ovšem pravděpodobnější, že se zbytek doudlebského kmene začal později nazývat podle historického území (*Volyně* – *Volyňané*). Ostatně toponymum *Volyně* najdeme i na jihu Čech. Snad i tam se původně sevřenější

korpus doudlebského kmene diferencoval na dílčí sídelní útvary (na *Doudleby* a *Volyňany*?). Také al-Mas^oúdí zmiňoval prastarou nadvládu *Vo-lyňanů* nad slovanskými kmeny (k tomu: Holub 2004/*DNS*, s. 97-102; s četnými odkazy na toponyma dále: Vondrová, Blažek 2001, s. 335-340).¹

Hranice jihozápadočeských nářečí vychází z jejich oblastního pojetí, které akceptuje vymezení jižních (jihozápadočeských a jihočeských) nářečí proti českému „jazykovému“ severu (a severovýchodu) na linii Louny (na západě po pásmo Brd) - Havlíčkův Brod – Jihlava (dále směrem na Moravu; podle bývalé českomoravské zemské hranice). *Delimitace jiho(západo)českých jazykových jevů* (proti sousedním oblastem) vychází především z rozšíření výsledků změn vývojových:

- a) diftongizace (*sejto, zejskat, cejtít*; na jihu a západě: *síto, získat, cítít*)
- b) na změnách ve skupinách *-ovic -/-ojc -*, *-ouc* lze doložit rozdílné rozšíření jevů na severozápadě a na jihovýchodě území (odstupňovaně od centra k jihu). Hraniční linie změn se táhne severojižním směrem. V tom smyslu území na pravém břehu Vltavy už k jihozápadočeské sféře zcela nepatří. Na západě a východě lze rozšíření změn nalézt v „příčném“ směru (od pásma Brd k bývalé zemské hranici).

Vymezení odlišuje rozšíření změny ve 3 skupinách:

I. pásmo: vývoj *y - ej - é*; (směrem k Jemnici, na jihu i na západě se zúženou výslovností *e* a *o*: *ej/ij/yj, ou/uu*) a krátkost (kvantitativní změny, které se šíří dále i z Moravy: *blato, mak, rana, dat x bláto, mák, rána, dát*)

II. pásmo: hranice přehlásek: *a- ě* (*naša ulica/ naše ulice, u -i: našu kašu/ naši kaši*)

III. pásmo: jiné typy kvantity (Utěšený 1986, s. 11-12, 14-15).

Jevy hláskoslovné:

Změny v procesu depalatalizace na českém i slovenském území lze doložit na vzniku a vývoji substantiv typu *kost/dlaň*, jejichž deklinace se vyrovnává s typem *ulice/ulica*. Substantivum, které se kdysi řadilo k psl. *i*-kmenům, se sblíží s původními *ia*-kmeny. *Kategorie rodu* se uplatnila jako základní kritérium vnitřního členění nové deklinační soustavy. Počátky podobného vyrovnání se i na Slovensku řadí (patrně) před diftongizaci (prejotaci!) *a > ia* (v češtině dále *ie*; jedná se o změnu původního *'a/'á*

¹ O zajímavých souvislostech mezi osídlením českého jihu a východu, na jehož prehistorických proměnách lze doložit stopy lidu mohylové kultury, zatímco v jádru českého území převažují doklady keramiky pražského typu, také dále: Vondrová, Blažek 2001, s. 340.

na 'ě/'é); tedy před přelom 13. - 14. století. Vyrovnání tedy nastalo mezi pův. *i*-kmeny (*kost*) a *ia*-kmeny (*ulice*). Objevují se podoby *kost* i *kost'*; jihozápadočeský stav tu odráží rovněž krystalizaci ve směru jihoslovanského vývoje²: např.: *dlan/ dlán, zet/zet (zed, zet), lot* (vedle formy *lot' = lod'*). Obdobné rozdíly nalézáme v imperativu typu *voťpušť!* (Utěšený 1986, s. 21). Dochází k ustalování typu *dlaň*; ale ještě na přelomu 16.-17. stol. je skloňování podle typu *kost* i na slovenském území časté (Krajčovič 1981, s. 122-123). Depalatalizace měkkých konsonantů (*kost x kost'* apod.) probíhala obdobně i v jihočeských nářečích (také u typu *nit/nit'*); nerovnoměrně (např.) na slovenském na Gemeru (Krajčovič 1981, s. 66-68; 78). I na českém jihu (západně od českomoravského pomezí) dnes však převažuje „tvrdé“ zakončení (*kost*, už ale spíše málo: *dlan*; Bělič 1972, s. 149-150, 161). Hláskoslovně je pozoruhodné i zachování starého *r* před *e, i*: *parez, drevník* (místy na jihu Čech; jedná se o stopy staršího stavu); odvozeně pak podobně *horejší, zberik, čuryk* (k západu Čech: Utěšený 1986, s. 24).

Sledovat můžeme i výsledný stav po provedení přehlásky *o > e/ě*. Na Slovensku se ustaloval snad už v 10. a 11. století (oblastně; k tomu Krajčovič 1981, s. 45-47). Vyrovnání typu *tebje, sebje* (podle *tebe, sebe?*) pak nacházíme na širším Doudlebsku, v kopaničářském úseku a na Vsetínsku (sporadicky i ve Slezsku - na pomezí s Valašskem a v tzv. „polskočeském pruhu“); tam se také objevují tvary *teje, seje*; místně lze uvažovat o tom, zda se jedná o analogické deklinační inovace podle *tebe, sebe* nebo o okrajové archaismy (Bělič 1972, s. 175, 228, 268, 293, 302, 314). Pokud hovoříme o vlivu *deklinace* a o období obecnějšího *slovanského* stavu (*tebě, sebě*), musíme si povšimnout rovněž situace na Doudlebsku, kde dochází ke zdvojení typu *tebe tě*. Důraznější užití zdvojeného tvaru je patrně obdobou přízvuku na zájmenných příklonkách (Jílek 1961, s. 66; srv. také výklad o přízvuku).

Změny psychologické odlišujeme „v proudu řeči“: fonologické a nesyntémové; postupy asimilační a disimilační. Mnohdy se jedná o reflexi tzv. „lidové etymologie“.

Asimilace znělosti odlišujeme progresivní a regresivní. V širším slovanském kontextu nás budou zajímat především doklady té **progresivní**: na jihu Čech (na Doudlebsku) a Moravy (na Břeclavsku), na SV střední a východní Moravy (obl. i na moravském JV) a ve Slezsku (*kfočna, kfjet*,

² Z tohoto hlediska by bylo jistě zajímavé sledovat také vývoj měkkých retnic...

tfaroch, tfúj, sfúj; konfa, krokfa, krotfa, mrkfa; obecněji: *sfjetlo*; k tomu: DNS, Bělič 1972, s. 59-60, 227).³

Pokud hovoříme o asimilaci artikulačního typu, nejčastěji se jedná o tzv. mladší typ: *-dl-> -ll, -dn-> -nn-, dň > ňň*. Sekundární asimilační změna (*nn, ňň/nň*) se objevuje na severovýchodě a východě Čech, na Roudnicku, Třebívlicku, Klatovsku, Chodsku, Prachaticku; také někdy na Doudlebsku (DNS, 64-65). Častěji ovšem dochází ke zjednodušení (*nn/nň > n, ň; dň > ň*; obd. Utěšený 1972, s. 186-192, Fic 1995, s. 115; pro okolí Stříbra a Strážova a Šumavě: Bělič 1972, s. 56-57, 255; dokládá také: Voráč 1992, s. 92-93).

Další asimilační procesy se mohou projevat ve 3 směrech:

1. patrně jako vliv sykavkové asimilace ve slovenštině (podle Krajčoviče: *tc > cc, tč > čč*: *otca > occa, mlatsí > mlaččí*); v jihočeském úseku však k podobné asibilaci nedocházelo;
2. jako zdvojení konsonantů charakterizují hranici morfému (viz: *zadní > zaňňi*);
3. z hlediska jazykového systému je patrně nesprávný názor, že se také ve slovenštině projevila asimilace pod vlivem staré maďarštiny. Spíše lze hovořit o analogii (podle *jačmenný, kamenný = slamenný, drevenný*; Krajčovič 1981, s. 85).

O zjednodušení či zachování souhláskové skupiny *-dl-/-tl-* se zmiňoval už Shevelov; dále Vondrová a Blažek. Skupina *-dl-/-tl-* se v době předhistorické zachovala v Panonii i v Čechách. Zdá se, že by tato skutečnost mohla dokazovat srovnatelný (stejný) stav uvedených hláskových skupin i v době společného osídlení Volyně; v klasické ani „počáteční pozdní“ praslovanštině patrně ke zjednodušení skupin na *-l-* ještě nemuselo nutně dojít (Blažek, Vondrová 2001, s. 332-333; k tomu: Holub 2004, s. 100).

Původní zdvojení (zdvojování) souhlásek po zániku jerů proběhlo (patrně) i v povážské části západního Slovenska ve skupině *-nn-* (obd. na jihu a východě Čech: Krajčovič 1981, s. 84). Zachování zbytků nezjednodušené výslovnosti můžeme doložit na okrajích severovýchodních Čech, v Podkrkonoší, v oblasti Náchodska a Kladska; dále potom v okruhu: Dobruška – Chrudim – Hlinsko, na ČM zemské hranici, okolí Nového Města a Bystřice nad Pernštejnem; Kunštátsko, Jemnice, Náměšť, Lito-

³ V této souvislosti je nezbytné uvážit i fonologicky ambivalentní charakter hlásky v (srv. např. Bělič 1972, s. 23-25, 59n.). Zajímavé jsou i doklady vývoje hlásky *f* na Nitransku: 1113 (*Elefant*), 1246 (*Filek*; na přelomu 12. - 13. století se ale patrně jedná pouze o přejetí: Krajčovič 1981, s.75-76).

vel... až po lokality polsko-českého smíšeného pruhu (Bělič 1972, s. 56-57, 255).

Místy se však naopak jedná o výsledek **disimilačního procesu** (*nn/nň > dn/dň*; hlavně na východě Čech: Bělič 1972, s. 57).

Slabikotvorné hlásky r, l se dochovaly v „původním“ stavu (odpovídajícím pravděpodobnému pozdně praslovanskému úzu) na severozápadě středoslovenských nářečí (i se ztrátou průvodního zvuku). Ve 14. - 15. století se projevila tendence odstraňovat průvodní zvuk zejména ve východoslovenských oblastech. Situace na slovenském západě (zejména v Pováží a v oblasti Trnavska) je obdobná středoslovenskému stavu; za starší slabičné *r, l* (krátké i dlouhé: Krajčovič 1981, s. 89-90).

V jazykovědném prostředí se často diskutuje i o **dispalatalizaci e > o** (*ě > e > o*); *e > o*, *ě > a* (*e/ě, a/ā*) a změnách obdobného typu.

Dispalatalizace e > o (*ě > e > o*) probíhala před starším *l, w* a před retnicemi i ve střední slovenštině a na jihozápadě i východě Slovenska; ale nebyla patrně totožná s dispalatalizací polského typu. Stará „polská“ změna *e > o* (popř. *ě > a*) proběhla důsledně před tvrdými zubnicemi (*žono/žona, jažioro < žena, jažero; kwiat, siano < květ, seno*) v době před zánikem jerů (Krajčovič 1981, s. 54). Uvedená změna *e > o* se objevuje i v západoslezském přesahu (směrem do Polska); jinak se vždy jedná o dispalatalizaci, která je obvyklá před dásňovými souhláskami od původu tvrdými; tedy ne před retnicemi.

Jednotlivé změny ve slovech tu lze porovnat i s tvary slovesa *som* na jihu Čech a na Slovensku. Slovesný typ *atemata som* se začal (patrně) utvářet po zániku jerů: **(j)sm/ jesm > sem/som* (též sporadicky na jihu Čech: v lokalitách Stašska, Doudlebska, na Šumavě a v Pošumaví, v oblasti Strážovska a Domažlicka). Typ *som* (tvar *sem*) se vykládá tak, že vznikl metatezí z pův. **jesm* (**esmb*), popř. (podle Běliče 1972, s. 199-200/bod 136. 2., dále s. 227, 265, 281-282) pravděpodobněji epentezí z přechodného **(j)sm* (podle tvarů množ.č. z kořene **s-*). Podle toho se někdy i tvar *som* vysvětluje epentezí *-o-* (považovanou za běžnou i v jiných případech: v okolí Starého Hrozenkova i ve slovenských nářečích); ale na širším Doudlebsku se vkladné *-o-* nevyskytuje (Krajčovič 1981, s. 155-156; dále např. také: Húsek 1925, s.126).

To lze porovnat se sporadickým výskytem tvaru *som* na jihu Čech (Bělič 1972, s. 199-200/136, 227, 265, 281-282). Že by se tedy ve všech případech jednalo o epentezi?

Nejistá je i labializace *-e-* vlivem následného *-m* (Trávníček 1935, s. 156; ale Bělič 1972 na s. 200 upozorňuje: ve Slezsku lze změnu *sem > sym* považovat za změnu *e > y/i* před nosovými souhláskami). Důležitá je

zde otázka konjugační analogie. O vkladném *-o-* (pod vlivem nastrojení mluvidel před *m*) psal i Jílek (1961, s. 66; dále: Bělič 1972, s.130-131).⁴

Ve slovenštině se u změny *e > o* jedná o mladší typ dispalatalizace (např. ve slovech *žena, jažero, kvet, seno*), která je obdobná změnám v so-táckých nářečích (*lás, žána*) a která proběhla po zániku jerů (Krajčovič 1981, s. 54).

Změna *e/ě, a/ā* proběhla po *l, ň* na středním a západním Slovensku (sporadicky i na východě Slovenska): *žlab, ľaví, ľad, sňah* (Krajčovič 1981, s. 54). Lze ji chápat i jako jistý protějšek hojnějšího vyrovnání ve prospěch přehlásky **ā > ě*. Také v jižních a jihozápadních Čechách se objevila změna *e > a* (ale dokonce i ve spisovné češtině: *šlapat, žalud, žízla* x stč. *žúžela*; na střední a východní Moravě označuje slovo *žóžel/žúžel* různou havěť). Dispalatalizace se uskutečnila zejména po *č, š, ž, ř, l, j* (a méně po jiných souhláskách); většinou před tvrdými konsonanty; podlehla jí nejen *e* původní, ale i *ta*, která vznikla z **b*. Rozšíření změny můžeme na jihu a západě Čech lokalizovat na Plzeňsko, Klatovsko, Domažlicko, Stříbrsko; jednotlivě za Slaný, Kladno, k soutoku Vltavy se Sázavou, Vlašimsko, jižně od Benešova a Havlíčkova Brodu (typ *jahla* se ale objevil také v oblasti, kterou lze ohraničit městy *Jihlava-Třebíč-Vel.Meziříčí-Mor.Budějovice*; ve Slezsku se vliv změny projevil na jihu Opavska, na Frenštátsku a na Místecku). Snad se tu projevila širší výslovnost *e* před tvrdými konsonanty (která vedla k jeho ztotožnění s **ā*); potom by se *e* měnilo na *a* paralelně s provedením přehlásky (**ā > ě > e*; na jihu Čech i Moravy můžeme nalézt i jednotlivé případy výskytu „nenáležitého“ *e* místo *a*: *behno, teky, zehrátka*). Problémem ovšem zůstává, jak tomu bylo před měkkými souhláskami a po jiných souhláskách než původně „zvýšených“ (Bělič 1972, s. 117-118, 129-131).

Velmi zajímavé jsou i pokusy o rozřešení záhadných proměn slovan-ské kvantity (především vokálů). Ustalování kvantity se objevovalo v případech

- a) pokračování kvantity psl. vokálů,
- b) přehodnocení nového akutu (před slabikou s koncovým jerem),
- c) po kontrakci.

Nabízí se několik možností, jak se s proměnami kvantity vyrovnat. Můžeme na ně narazit u sestavy dlouhých vokálů (*šídlo/šídlo, malík/malík*), u různého stavu délek (např. u kvantity koncového *-í, -ú: pánu/pánu*); u fonetické realizace dlouhých vokálů: *pína* / ale na jihu a západě

⁴ Připomeňme zde i chorvatské *sam/jesam* (jsem; k tomu např.: Sesar 2004, s. 25).

Čech spíše *pivo* (v severovýchodních a středních Čechách *pivo*; dnes i na českém jihu). Proces nesystémové asimilace se spolu s reflexí kvantity podílí na utváření formy slova *mjesíc/mňesic* (Utěšený 1986, s. 15); ČJA dokládá i krátkou podobu vokálu ve slově *zajic*. K rozšíření kvantity „v Čechách, na Moravě, ve Slezsku i na Slovensku“ pak nalézáme četné (starobylé) slovanské paralely: *pína, hnída, plíva, rejba, plouh, kráj, dívče, slábě* (na pomezí s tvaroslovím též: *od těch/oj těch/oj tých čas*; také: Utěšený, o.c.).

Při hodnocení (především) dynamického **přízvuku** nás zaujme jeho postavení ve slově. Často dochází k **přemístování přízvuku na penultimu** a k jeho ustalování (někdy se tak ustaluje i jihoslovanské emfatické „kolísání“). S přemístováním přízvuku vznikal novoakut (nová stoupavá intonace byla prodloužená). Před zánikem jerů došlo k proměně psl. přízvuku. Ten se ustálil na slabice „jerové skupině“ předcházející nebo následující. Po zániku jerů došlo k přehodnocení emfatické polohy: na krátkost nebo na novou kvantitu (Krajčovič 1981, s. 39-40). V nových podmínkách se penultima ustálila na východním Slovensku a výrazněji než v „západní slovenštině“ (obdobně situaci v polštině a ve Slezsku). Ve střední slovenštině je obvykle přízvuk na první slabice. Místy se však může projevovat i penultima (motivovaná komunikačně, tedy realizovaná jen v určitých situacích, které jsou charakteristické svou mírou závažnosti, působením citového faktoru, vlivu nálady nebo záměru mluvčího. Někdy by proto měla být slovenská penultima chápána jako melodická: Krajčovič 1981, s. 92; dále: DNS, Bachmannovi 1976, s. 95-100). „Jihočeské“ přemístování přízvuku na penultimu je potom poněkud problematické. Není zcela jasné, zda se zde máme přiklonit také k výkladu o melodickém charakteru tohoto přízvuku (potom musíme přistoupit k výkladu, který bude odlišný od popisu situace na pomezí Čech a ve Slezsku) – nebo zda se jedná doklad starých změn (Utěšený 1986, s. 33).⁵

Na jihu Čech ovšem rozeznáváme i jiné **typy přízvučného postavení slov**; např. postavení přízvučného tvaru *som/sem* na počátku fráze (Voráč II, s. 34; Utěšený 1986, s. 33; k jihoslovanskému vývoji odkazuje i Jílek 1961). Přízvučného slovesa může být užito v existenčním významu; popř. i jako pomocného slovesa na počátku věty (k nářečnímu postavení slova na počátku fráze: Jílek 1961, s. 66). Postavení slovesného tvaru „*jsem*“ na

⁵ Např. ale v chorvatštině se odlišují 4 typy přízvuku: (1) krátký, (2) dlouhý, (3) klesavý, (4) stoupavý. Reálné jsou pak kombinace (13, 14, 23, 24). V domácích, více než jednoslabičných slovech nemůže být přízvuk nikdy na konci (Sesar 2004, s. 25).

počátku věty v existenčním významu je častější; v postavení pomocného slovesa se tvar objevuje méně (tak je tomu i v *Rožmberské knize* ze 14. století). Jedná se tedy i o odraz situace nejjihnějšího úseku českých nářečí (též: *Lexikon*, Holub 2003), která je obdobná srovnatelné situaci slovenské i slovinské. V běžně mluveném jazyce dochází také někdy k obdobnému užití tvaru 1. sg. ind. prez. akt. slovesa *být*; typičtější je to ale u pozice reflexivního zájmena „*se*“ („*se to nemohlo říci!*“). Zajímavé je i užití přízvuku na příklonkách zájmených (Utěšený 1986, s. 33, bod 35).

Jevy tvaroslovné:

Důležité je též určení typů deklinace (a jejich proměn).

Vyrovnění „posesivní“ deklinace probíhá (místy) i na jihu a západě Čech příklonem ke složenému (adjektivnímu) skloňování u posesivních adjektiv. Na západě i na východě Slovenska se někdy po 10. stol. („ve starém období“) objevuje (po provedení kontrakce) typ *otcův* „v příklonu“ ke složenému skloňování (*otcového, otcovému... otcová, otcovej*; Krajčovič 1981, s. 137). Složenou deklinaci posesiv doložíme na hranicích středních a západních Čech, ale oblastně i na Moravě a ve Slezsku. Na jihozápadě Čech převažuje spíše ustrnulý tvar (*otcovo, matčino*: až po Kralovice, Hořovice, Příbram, Týn n. Vlt., Třeboň; změna se projevuje jako progresivní!). V archaické deklinaci na Doudlebsku se zachovává i u adjektivních posesiv formální odlišení rodu (*DNS* uvádí např. tvary: *otcův, otcova, otcovo*, k tomu: Bělič 1972, s. 172-173)

Deklinace zájmenná odlišuje:

- typ *o, v ňom/o, v čom* (oblastně i starší formy: *k ňomu - k čomu*); podle „tvrdé deklinace: *o tom/o kom* (popř. i podle tvarů *tomu, komu*); místy se ale zachovává také původní forma: *ňem, čem* (např. na Záhorácku; obd.: *ňemu, čemu*; Krajčovič 1981, s. 141, 145-146). Formy *o čom, o ňom* se vyrovnávají podle tvrdého skloňování od západu Čech až po Mladou Boleslav, Nymburk, Kolín, Ledec n. Sázavou, Humpolec, Jihlavu, Mor. Budějovice a Znojmo; oblastně a nářečně také na jiho-východě Čech (a sporadicky, místy, i na západě střední Moravy: kolem Kunštátu a Moravských Budějovic; k tomu: Bělič 1972, s. 176, 255);
- „*nestaženou*“ deklinaci u *zájmen a číslovek*, která se vyrovnává podle deklinace adjektivní (tedy v „*nestažené*“ formě: *moj/e/ho - dvoj/e/ho, mojého, dvojého*; to je časté na západním Slovensku: Krajčovič 1981, s. 151); adjektivní typ doložíme spíše na východě Moravy (k „*nestažené* formě“ se vrací i Bělič 1972, s. 178, 181; rovněž *DNS*).

Z hlediska slovtvorby:

Můžeme především posoudit úlohu přípony *-el/-el*; v jižních Čechách potom užití suffixu *-al*. Přípona *-el'* se na Slovensku dnes objevuje méně; málo jí bylo už ve staré slovenštině (Krajčovič 1981, s.184-185). V jižních Čechách je tvořivá zdobňovací přípona *-al* (obdobného původu jako *-el*: Jílek 1961, s. 36). Projevil se tu bavorsko-rakouský vliv (k užití suffixu *-al/-ál*, popř. *ál+ka*, *ál+ek*, a ke konkurenci typů: *-al/-ál/-el* dále: Holub 2004, s. 140). Pod vlivem uvedených německých nářečí tu převažuje proces deminuace u apelativ mužského, popř. ženského rodu; střední rod není zastoupen téměř vůbec (Holub 2003, s. 139). V konkurenci tvarů středního rodu se přípona *-ál+ko* objevila jen vzácně, v jediné obci: *prkálko*; spíše jsou typické suffixy *-ejčko/-ejško* (*prkejčko/prkejško*; Holub 2004, s. 140; k dokladům také u Jílka /1961/ a Utěšeného /1986). Podobnou funkci měly i suffixy *-el/-le* (*cukrle*, *kukrle*, *štokrle*; popř. bav.-rak. *-erl*). V západoslovenské oblasti se tak objevují deminutiva se suffixem *-l*, *-al*, *-erl/-el*; popř. jejich obměny (*štrandlík*, *pimprle*); mnohdy se ale deminutivní význam ztrácí (např. u slova *faslík*, které pojmenovává máselnici).

Lexikon:

Jazykové rysy v mluvě obyvatel jihočeského regionu, na nichž by bylo možné demonstrovat (před)historické vztahy k jihoslovenské oblasti, bývaly dříve (někdy) zdůrazňovány spíše (často pouze) programově. Větší důraz se kladl na odlišení jazykových protikladů českého severovýchodu a jihozápadu, popř. na postižení (popis) některých (před)historických vztahů vývojových (Utěšený 1986, s.10; srv. také výklad v úvodní části tohoto článku). Povšimněme si proto nyní některých lexikálních jevů poněkud podrobněji. Zajímavé je např. pronikání spojky *aj* do mluvy obyvatel jihočeského pohraničí (z Moravy a Slovenska do Čech; v důsledku poválečné kolonizace). Vznikla patrně spojením konjunkcí: $a + i = aj$ (Krajčovič 1981, s. 176). K tomu dodává SSJ, že jako *spojka* působí jednotka:

1. v kladných větách, popř. tam, kde se o připojení větné vůbec jedná;
2. v čele samostatné věty (pokud existuje významová souvislost u 2 vět, které gramaticky netvoří souvětí);
3. v dalších výrazech s *aj* (např. s přípustkovým významem); srv. dále: *částice*;
4. při stupňování: *nejen... ale aj...*;

Lexém může působit i jako *částice*:

1. při zvláštním zdůraznění, stupňování větného členu;

2. v některých výrazech s *aj* (opět např. s přípustkovým významem);

srv. výše: *spojka*;

- popř. jako *citoslovce*:

při vyjádření hořekování; rozhořčení; radosti, spokojenosti; nemilosti, nespokojenosti (*s čím*; dále: *SSJ*).

Při další klasifikaci lexikonu je nutné odlišit **pojmenování spojená s určitým prostředím**, popř. **generačně odlišená** (někdy i jako *frekvenční* nebo *stylový dialektismus*; srv.: Sochová 2001, s. 22-23); dále **pojmenování oblastní** (popř. *nářeční*) a **pojmenování v běžně mluvené řeči**, která lze někdy chápat pouze *kontextově* (popř. i jako *kontextové* nebo *frekvenční dialektismy*; srv. Sochová, o.c.).

1. pojmenování spojená s určitým prostředím, popř. generačně odlišená:

árešt, -u, m., *SSJ*, *HS*: zadržení člověka, vězení, ale také: záloha, zákaz

asent, -u, m., *SSJ*, *HS*: též *asens* (souhlas, schválení); odv. *asentirovať* (odvést na vojenskou službu)

bagatel, -e, m.: pakatel, *HS*: *bagatela* – zanedbatelná věc, maličkost (Newerkla 2004;⁶ *zast.*, 727; *Bagatelle*; sloven. *bagatel*)

běl, -u, m.,: vrchní bílá vrstva dřeva pod kůrou, *SSJ*: nář. vepřový tuk; hluž. dokonce syrové sádlo; *HS*: dtto, ale též bílá mouka!; *ČJA* 1, s. 240: tuk (psl. *bělъ); *ČJA* 2, s. 225-226: ryzec pravý (JV okraj Slezska, Slovensko)

betlehemec, -e, m.: ten, kdo chodil s betlémem po domech koledovat – např. před Vánoci, *SSJ*

břízka/-y, f. (srv. *máje*, *máje* - obd.; ale navíc: také domácí děvčatům z rodiny): V Slovensko –Húsek 1925, s.284; *DNS*: popisuje zvyk (srv. *máj*, *máje*); na jihoslovanském území (a k východu, i na Slovensko: *brezka/brézka*; *HS*: *briezka/breza*, *brezina*); na Domažlicku: *březa* = vřes (*ČJA* 2, s. 238)

⁶ Odkaz na stránky v uvedené publikaci: srv. bod 4. dále 76.

- ertepl*, -e, m. (322, čes. dial.), *ertepla* (Newerkla 2004; sloven. dial.; Jg považoval za slovakismus), *erteple* (plt. i n.; Newerkla 2004; *Erdapfel* - dial. *erdepfel*), *erteplo* (Newerkla 2004); v českých dialektech i *her-teple* (Newerkla 2004); ČJA 3, s. 255-270; též: Kt, SSJČ = zast. brambory; hlavně na Moravě, JZ Slovensko; Krajčovič 1981, s. 212
- hluchant*, a, m.: nahluchlý člověk, ale i tetřev (na jihu Čech); obecný vliv lat. přípon ve slovanských jazycích (-*ant*)
- krchov*, -u, m.: také jihočes.; SSJČ: zast. obec. i nář. hřbitov; ESM: lid. zast. hřbitov; též na V Moravy, vce Slezsku, v Horní a Dolní Lužici, v Polsku (z něm. Kirchhof, stříh. kerchhof = k tomu též Gb1); zná i HS; generační rozdíl v užití slova
- loch*, -u, m.: sklep, ČJA 1, s. 364, stč.; Jg, SSJČ: Z a J Čech, JJZ Moravy
- ohledy/ohlady*, plt.: návštěva ženicha v domě budoucí nevěsty spojená s prohlídkou usedlosti a případným domlouváním svatby (Húsek 1925, 273, Holub 2004, s. 269)
- oplen*, *oplin*, -u, m.: otočný nosník u vozu (SSJČ nář., Jg; též DNS), ČJA 3, s. 324: česky šíře, na JZ Moravě (Znojensko)
- pant*, u, m.: povřísl; na Českobudějovicku a na Doudlebsku (ČJA 3, s. 184-186; nář., z něm. Band = svazek)
- párna*, *perna*, -y, f.: přístodolek; ČJA 3, 70-72, spíše J a Z Čech, hranice s Moravou; také: Jg, SSJČ
- peruť*, -e, f.: křídlo; jihočes. (Utěšený 1986, s. 15; jihoslovanský vliv); ČJA 1, s. 342 – ptačí křídlo; též: Doudlebsko, Prachaticko, Domažlicko, na Z od Plzně; též SSJČ
- podarek*, -u, m. (plt.: *podarky*); V Sloven.: Húsek 1925, s. 279, SSJČ: zast. dárek; ale dnes obl. (na jihu ano); HS také: *podarunok*
- řičice*, -e, f., 774: čes.; *řitice*; PSJČ též *řidčice*; stč. *řiedčice*; ČJA 3, s. 223-226: jih Čech: *řičice* i *řitice* = též J a V Moravy; ČJA 1, s. 254-255: *řičička*, *řitička* (sítka na mouku), jen nář.: i S od Prahy a Jindřichohradecko; obd. Jg, SSJČ; ve staré slovenštině *riečica*, *rěčica*... ke slovu *řiedký/riedký* (stč. a st. sloven.) = z psl. *řědъkъ (nejde tedy o „falešnou“ přejímku z něm.!); slovenské *riečica* (Newerkla 2004): 15.-17. stol. (sítka i koláč); SSJČ: zast. a ob. ve význ. „sítka“, ale DNS: také význ. koláč!, dále: Krajčovič 1981, s. 208

2. pojmenování oblastní (popř. nářeční):

- baba*, -y, f.: koláč (HS: z bílé mouky, též: hadr, chomáč - např. koudele; obd. Holub 2004, s. 235), *babka*: obd. jako *baba* (deminutivum); také: kus těsta, SSJ
- bandor*, -u, m., také *bandur*; ČJA 1, s. 372: obl., také: tlustý člověk, nevy-pálená cihla; *bandor*, *bandúr* = nář. silné dítě, zhrub. neobratný, otlýlý člověk (Krajčovič 1981, s. 212); DNS = také nepletená kulatá hous-ka!; ČJA 3, s. 269-270: nář. hlásková obměna výrazu „brambor“ – případná adideace; též Jg, SSJČ; různé varianty (Newerkla 2004); vý-půjč. z něm; obd. *branibor*, *brantbor*, *bramburk* (č. dial.; Newerkla, o.c.)
- bandurek*, -u, m., /-rky, plt.: Húsek 1925, s. 239, 341 aj. (srv. *kromple*);
- bandora*, -y, f.: nář., obl., patrně i brambora ČJA 1, s. 372; také jinak: Krajčovič 1981, s. 212
- bandurka*, -y, f.; strunný nástroj (doloženo na Ostravsku), ČJA 2, s. 402; také brambora (HS); *bandurky*, plt., HS: placky i brambory (oblastně různé) - JZ Slovensko; též: SSJČ
- bedákat*, ned.; projevovat žal, hořekovat, SSJ; na jihu Čech také: *bědákat*
- domeček*, -u, m.: síň; ČJA 1, s. 360: síň; Doudlebsko (téměř až k Prachati-cím)
- dům*, -u, m.: obd.: síň; ČJA 1, s. 360; znak jihozápadních českých nářečí; ČJA 3, s. 62-63: stavení, zemědělská usedlost (také Jg, SSJČ); na Doudlebsku: *hauz*
- fartuch*; *fertuch*, -u, m. (vzácně také n.; obec. slovenské: Húsek 1925, s. 247 – 249; výzkum: kolem Humenného); SSJČ: zast. a nář. *fěr-toch/fěrtuch* = zástěra; DNS dtto, ale navíc: typ prostěradla!; HS: *fer-tucha* (f ; hovor. sloven.; *fertuška*); *fěrtoch/fěrtuch*: Newerkla 2004; obd. něm. *fürtuch*
- helver*, *hever*, -u, m., běžně: páčidlo (SSJČ); ale jihočes. také typ kosity: *he-ver* (*hrabice*) = až k Pelhřimovsku a Jindřichohradecku (doloženo vý-zkumem), podle inventáře oravského panstva z r. 1611 také typ kosity: Krajčovič 1981, s. 203; *hever* (přej. stč. i stará sloven.; Newerkla 2004; od pol. 13. stol.); *Heber* (něm.); ze starší fáze časné něm. (ke konci stč. období - kolem 1500; také: *hevír* - i sloven.); 376: také odvozená slova (Newerkla 2004)

- knak*, -u, m.: na jihu Čech špekáček; také převis kůže na krku (u obézního člověka), popř. zátylek (obd. přejímek v jiných slovanských oblastech)
- kromple*, -e, f. (také plt.; srv. *bandurek/-rky*): pro brambory; ČJA 3, s. 269-270: jen nář., patrně kontaminace: *grumbir* + *erteple* (také na střední Moravě); dokládá i Húsek 1925, s.342 aj. (východní Slovensko; srv. *bandurek/-rky*); *krumpla* (Newerkla 2004; i sloven. varianty); *krumple*, vyšivané ozdoby na kroji i brambory (různé) - JZ Slovensko; také HS zná jako plt.; *krumpeľ*, *krumpel*, *krumpla*, -y, f. (HS); SSJČ: *krumplovat* = vyšívat; HS: *krumpovaný*; *krumpír*; sloven. dial. také; srv. *bandor/-a/-y* (Newerkla 2004; Krajčovič 1981, s. 212 (srv. *erteple*, mor. dial. též *krumpla*))
- krumplovat/ krumlovat*, ned. (*švelery*): přemísťovat, přehazovat (pražce na železnici; vyměňovat železniční pražce; DNS: jen v tomto spojení)
- křídlo*, -a, n.: klín (také DNS, Utěšený 1986, s. 15; jihoslovanský vliv); jinak ČJA 1, s. 303-304: opěradlo (židle apod.); ČJA 1, s. 340, 343: kosinka (Domažlicko, SZ Čech, V Moravy); ČJA 3: jen část pluhu, přeneseně: druh kosy na obilí
- kupina*, -y, f.: obl. ostružina (např. v lužnickém úseku); uvádí se jako vzácný jihoslovanský přesah, popř. osídlení Slovanů na Balkáně už před 9. stol. (Utěšený 1986, s. 15, 47, 66)
- kvoště*, -ěte, n.: koště („doudlebský“; ČJA 1, s. 342; Utěšený 1986)
- levjička*, -y, f.: označení pro leváka (na českém jihu i šire slovensky také základ **lech-/lich-*: *lechniček*, -u, m. = malíček)
- lokáč*, -e, m.: louže (jč reg.; srv. DNS), není kontinuita s ostatními Čechami (v důsledku zvláštní sídelní historie jihu Čech: izolovaný slovanský lexém); pro kalužinu užívali (patrně už před 9. stol.) i balkánští Slované (Utěšený 1986, s. 15, 24, 66); ČJA 2, s. 318: Příbramsko, Slavonicko, Jg i SSJČ nář. (z lat. *lacus* = jezero, kalužina; *stsl. **loky*)
- machna*, -y, f.: obtloustlá žena (základ obdobný v jiných slovanských jazycích)
- mašínovat*, ned.: mlátit slámu (DNS); místy pouze: mlátička „na slámu“; ČJA 3, s. 210, 548 (mapa): jižněji v Čechách; severněji: mlátit (mlátičkou)
- navolit se*, dok.: nabažit se (jihočes.; Utěšený 1986, s. 15; jihoslovanský vliv)
- peruť*, -e, f.: křídlo (jihočes.; Utěšený 1986, s. 15; jihoslovanský vliv)

- pinkalinka*, -y, f.: slunéčko sedmítečné; severněji patrně: *be/d/runka* (Utěšený 1986, s. 15; jihoslovanský vliv); ČJA 2, s. 131, 133: Chodsko a Klatovsko; *pinka* = nář. tečka
- povala*, -y, f.: strop na trámech (Húsek 1925, s.237), SSJČ: nář. strop = *poval* (také ve slovenštině); obd. Jg; obl. půda; ČJA 1, s. 354: i v polštině; *poval* ale také pův. kulatý trámec „*povalený*“ (obalený) slámou a hlinou (DNS = také 1 z trámů střechy!), pak přenos: na celý strop; JZ a SV Čech, SV Moravy a Slezsko
- prahoušel*, - e, m.: přehršel (kontaminace tvarová); *prahoušle také...* apod.: Holub 2004, s. 276
- rež* (také *raž*, *rož*, *réž*) žito; dokládá i SSJČ (nář. a obl., zejména na Moravě – i *réž*); dle Krajčoviče: nejvíce na JZ Slovenska; ČJA 3: s. 154-156 (k psl. * *rbžb* = asi zdloužení kořeného vokálu); SSJČ: nář.; sporadicky: S a V Čech, Morava a Slezsko (na V od Brna; dle ČJA 3); odv. *režný*: žitný; obl. i postava masopustního průvodu; místy ve významu „hrubý“ (materiál, např. pytel; dále: DNS; SSJČ)
- sloboda*, -y, f.: svoboda (srv. sloven.; ale asi slovanský vliv); obd. *slobodný* (*slobodnej*) - izolované změny: ke slovenštině (Utěšený 1986, s. 24)
- sosna*, -y, f.: borovice (ale SSJČ: knižně a odb. /sic!), ve slovenštině doklad vztahu k lechicko-ukrajinské oblasti; hranice rozšíření: SZ - JV (na Z Sloven.: *borovica*, Krajčovič 1981, s. 213-214; dle Holečka i SSJČ: *sosinka*); izolovaný lexém: blíže i ke slovenštině; slovanskému SV (Utěšený 1986, s. 24, 47); uvádí Jg; též SSJ; zast. i polsky a hluž. (psl. *sosna = borovice, snad i smrk); též: Holub – Kopečný 1952, jihočes. nářečí a Slezsko; dále: ČJA 2, s. 181, 183; ale chorvatsky *bor* (Sesar 2004, s. 270)
- stloup*, -u, m.: také sloup, ale spíše var. pro slupici (srv.: *stlupice*; „doudlebsky“; Utěšený 1986, s. 24)
- stlupice*, -e, f.: svislý nosník pluhu (též „doudlebsky“; Utěšený 1986, s. 24), Jg, SSJ, ČJA 3, s. 116-119: na Doudlebsku také: *sluba*
- svajba*, -y, f.: svatba (také jihočes. varianta, ale i v část střední Moravy a Z Slezska: ČJA 1, s. 87-88; ve slovenských textech patrně mylně zapísáno: *svadjba*: Húsek1925, s.267; srv. *svaľba*: Húsek 1925, s. 275 - snad důkaz měkkého *l* - v opozici k *j*; vlastní svatba); rozdíl mezi odstavkami a vlastní svatbou se odlišuje i na Zemplínsku a v karpatoruském okruhu (srv. huculské obřady a zvyky: Húsek 1925, 267)

- svatka*, -y, f.: zastupovala matku na svatbě (DNS: *svata*; běžné také pro V Slovensko - po Užhorod: dokládá např. Húsek 1925, s.271); SSJČ: nář. družička, dohazovačka, běžně: švagrová; chorvatsky také *svatba* (Sesar 2004, s. 216)
- šárka*, -y, f. (u vozu): břevno na předku vozu (podle ČJA 3, s. 322-324; z něm. Schare – vzpěra, rozpóra); rozšířeno severně od Českých Budějovic, na Prachaticku, v severních a středních Čechách; dokládá také Jg, SSJČ
- štedrování*, -í, n. /*štedrovat*, ned.: o koledování/zvyku „koledovat“, chodit „na koledu“ (u Levoče, ale i jinde k východu Slovenska, na Bardejovsku apod. – dokládá Húsek 1925, s. 282); šíře na jihu Čech; SSJČ nezná; ale DNS jiný význam: slavit Štědrý večer
- trnoslava*, -y, f.: slíva; obl. i na jihu Čech, jinak jihoslovanské (Utěšený 1986, s. 66)
- žlab*, -u, m.: označení pro koryto (např. pro dobytek); běžné slovo, až po V Slovensko (Húsek 1925, s. 239; SSJČ: forma *žlab* je častější podoba než *žleb*. ČJA 3, s. 77-78; ČJA 3: pro krávy; srv.: ASJ IV, s. 140; *žleb*: spíše jih Čech a českomoravské pomezí. Ale na jihu Čech může jít někdy (územně, obl.) o 2 různé reálie! Další významy: ČJA 1, s. 381-382: časté i *žleb*; např. okapový: jih Čech, Doudlebsko, JV Moravy; ČJA 2, s. 300-303, 478: údolí (*žleb* /*žlab*) – jih Moravy.

3. pojmenování v běžné mluvené řeči (kontextová):

- bedlivý*, adj.: starostlivý, pozorný, opatrný, SSJ; HS: také navíc: usilovný, pilný, bdělý
- dížka*, -y, f.: dřevěná dojačka; nádoba určená ke sběru podojeného mléka (Utěšený 1986, s. 51); ČJA 3, s.407-408; také Jg, SSJČ; *Machek*: jihoslovanská souvislost (srbština a chorvatština: *díže* = nádoba na mísení těsta, *díž/v/a* = dojačka)
- dojačka*, -y, f.: nádoba na dojení (srv.: *dížka*); ČJA 3, s.407-408; také Jg; běžné slovo, pro východ Slovenska dokládá Húsek 1925, s.239; SSJČ obd.: nádoba na mléko užívaná při dojení (dnes ale možná už spíše oblastní podoba)
- ferule*, *feruľa*, -y, f.: hůl, hůlka, odznak moci (SSJČ); podle HS navíc též palice; po 13. stol. Doloženo v záznamech jako pojmenování odznaku

moci rychtáře (v rámci tradičního masopustního průvodu; na jihu Čech i na Slovensku; dále: SSSJČ, Krajčovič 1981, s. 203)

kamnovec, -e, m.: nádržka v kamnech na ohřívání vody běžné slovo (SSJČ obecně; zčásti odlišné pojetí reálie je ale doloženo na jihu Čech: ... nádržka na kamnech!), ale DNS: *kamlovec*, plt.; popř. *kamlovec* (varianty i na východním Slovensku: Húsek 1925, s.239)

kanap, -u, m.: pohovka (ve slovenských dialektech m. i n.); něm. *Kanapee* - fr. *canapé*, it. *canapé* (Sofa, Couch) - středolat. *canapeum* - lat. *cono-peum* - řec. *konopéion*; *kanapa* (f), sloven. také; *kanape* (Newerkla 2004); podobu *kanapej* na východním Slovensku doložil Húsek (1925, s. 244); SSSJČ: ob. *kanape*; jihočes. obl. *kanapálko*; DNS: posun význ. (odlišná reálie): *kanapičko* (malá polstrovaná stolička s opěradly připomínající pohovku); HS také: *kanapa* (f.); ČJA 3, s. 287, uvádí u obd. lexému jiný význam: nář. *kanapka* (nejasný původ slova): pro jímku v zemi (na zeleninu, brambory apod.; obl. na jihu Čech *krecht*)

kromholec, *krumholec*, -e, m.: jařmo pro dobytek (podle tem. obl. řadí Newerkla 2004, č. dial. též *krumholc* apod.), morfologické tvoření slov (*Krummholz*); dial. také *krumholec* (i slovensky); ČJA 3, s. 375-376: *krumpolec* (Jg, SSSJČ: obl. Čechy i Morava); pod vlivem nář. asimilace: *krumporec* (jižně od Tábora); *klumporec* (Jindřichohradecko, Táborsko); inventář oravského panstva uvádí slovo k r. 1611 (Krajčovič 1981, s. 203); SSSJČ: ob. dřevěné krční jařmo dobytka; dnes obl. (v důsledku ústupu zemědělských reálií); HS: *kromholc*: *hrada* (břevno, trám) či hák k zavěšení těžkých předmětů

lajbik/lajblík/lejbik/lajdik, -u, m. (srv. DNS), *lajbl* též (*Leibe/r/l*: z Rakouska se dostalo i na Slovensko); *lajblík*: živůtek, vestička (SSJČ: zast., ob.; uvádí také Newerkla 2004); sloven. dial.; *lajbik/lajblík* (u kroje): Trenčínsko, V Sloven., obec. sloven. kroj: Húsek 1925, s. 247, 249-251, 254-255; také *lejbik* (u Lemků, na Spiši; dále: Krajčovič 1981, s. 253; obd. HS)

laz; *láz*, -u, m.: pozemek ve svahu (DNS; záznamy na Slovensku: už 11.-14. stol., Krajčovič 1981, s. 207; HS: pozemek po vykácení lesa i domy ve svazích; v česko-polském pruhu se dokonce utvořilo dispalatalizací slovo podobné, ale významově odlišné: *les/las*; ČJA 2, s. 182)

máj, -e, m./-e, plt.: stromek/-mky, který/-é stavěli chlapi svým milým, děvčatům pod okna (srv. *břízka*, -y, f./-y, plt.; pro východ Slovenska: Húsek 1925, s. 284; SSSJČ: žen. i muž. rod; DNS = muž. r.)

mašinka, -y, f.: obecnější označení stroje nebo přístroje (kontextové); také na východě Slovenska (Húsek 1925, s. 244); někde také: valcha; jinak ale stroj nebo mechanismus obecně (HS)

oferovat, ned. (např. peníze na mše): 1. SSJČ: také „podat návrh na uzavření smlouvy“ (jiný význam; zde ne!); 2. *oferovat* = vykonat oběť, dá(va)t dar (zejm. v církvi); v jihočes. prostř. typické (na východě Slovenska zaznamenal Húsek 1925, s. 289, srv. česky: *ofěrovat*; HS: zasvětit, zaslíbit – komu/čemu – co: *oferovat*; *ofera* – obřad, část mše i peněžní dar na církevní účely; také obecněji: dar, podarování)

rajzovat, ned.: toulat se, (někudy) se potulovat (jihočes. nář.); SSJČ: zast. ob. pro „cestovat“, Krajčovič 1981, s. 200: *rajzovat* (význam obd. jihočes.)

4. charakteristika slov, označovaných obvykle za výpůjčky z němčiny⁷

1. Mladší výpůjčky z něm. (po 17. stol.):

1.1 z bavorsko – rakouské němčiny:

1.11 šíře:

bagatel, 401, 727; sloven. *bagateľ*)

1.12 z nářečí:

lajblik: 409, 768; též *lajbl*

širší rozsah:

bandor, *bandora* - var.: 258; obd. *branibor*, *brantbor*, *bramburk*, 727;

ertepl (322), *ertepla* (322; též 328), *erteple* (258, 322, 328), *erteplö*

(322), vše: 731; č. dial. *herteple* (322-323, 735)

1.2 z mladší rané (časné) něm. (1500-1650):

fěrtoch, *fěrtuch*: 369, 372; obd. *fürtuch*; *fertucha* (f), *fertuška* (f.), *fertuch* (m. i n.)

2. Staré přejímky:

2.1 nejstarší fáze:

hever: 51, 59; *Heber*; 273; *hevír*; 376; 735

2.2 starší něm. (do obd. kol. 1500):

kromholec: 62, 69, 284, 768; *Krummholz*; *kromholec*

⁷ Newerkla 2004 – výběrově srv. i výše, čísla u vybraných slov označují stránky v uvedené knize.

2.3 novější fáze (dále po r. 1500):

kanape: 525-526, 737; *kanapa* (f), *kanap* (m. i n.); *Kanapee*

3. Horní něm. dial. po r. 1350:

krumpel, *krumpfa*: 258 (*krumpír*; srv. *bandor/-a/-y*), 322-323 (srv. *er-teple*), 327 (*krumpla*);

4. Slovanský, ne germánský základ:

riečica: 568, 774; *řičice*, *řičice*, *řitice*, *řitice*; *řidčice* (*řiedčicě*; *riečica*, *réčica*)

5. Obecně slovanské paralely:

Shrneme-li výklad uvedený v soupisech slov (viz výše), nalezneme pro „doudlebské“ lokality obecnější slovanskou přejímku pro označení povřísla (*pant*; srv. výše; dále: Utěšený 1986, s. 15). V širším jihočeském regionu potom slovo *knak* (špekáček), *dům/domeček* (síně), *loch* (sklep), *perna/párna*, *oplen*, *šárka* (u vozu; dále také: Utěšený 1986, s. 15), *sosna*, *lokáč*, *levjička* (levák), *hluchant*, *machna* (obtloustlá žena), *sloboda* (srv. sloven.; ale asi slovan. vliv); *prahoušel* = kontaminace tvarová; také *prahoušle* apod.; tamtéž, s. 24; dále: Holub 2004, s. 276). V podstatě se jedná o jiho- (popř. východo-) slovanské paralely.

Příznakové pro jihočeský region je i slovo *dížka* (dřevěná dojačka; nádoba určená ke sběru podojeného mléka; Utěšený 1986, s. 51); *Machek* upozorňuje na jihoslovanskou souvislost (např. v srbštině a chorvatštině označuje *díze* nádoba na mísení těsta, *diž/v/a* je dojačka). Pomístní jméno *Mošna* na jihu Čech pojmenovává místo porostlé mechem; místy močálovitě (obd. na slovanském východě a jihovýchodě; srv. dále: Holub 2004, s. 58).

Obecněji slovanskými topolexémy na území Čech (v užším vymezení) jsou (podle Vondrové a Blažka; 2001, s. 334 – 335, 340):

- stará sídelní oblast: *оvьнѣ, *tatъ, **vьrѡt-*, *vьtьla; šíře: *krinica, *sulěj (oblasti keramiky pražského typu)
- severní pohraničí: *Slopany*, *Modla*, *Ploučnice*, *Ploužnice*, *Turnov*
- jihozápad: **grabrъ/grabina*, *кѣneja, *lobьzъ, **o/b/sojnъ*, *ōty (2.sg. *ōtve*), *vragъ (oblasti mohylové kultury)
- východ (směrem k jihu): *čert-ežъ, **deb/e/ъ*, *desnъ, *sopotъ, *tune

6. vztah slov a reálií:

Zajímavé jsou formy doprovodného slovního i větného zařkávání/zaklínání. Srovnatelný je výskyt tradice (oblastně) po Halič; znají ji i podkarpatští Lemkové (podle našeho výzkumu se dochovává v širším slovanském prostředí; na Slovensku až k Prešovu; lze porovnat s jihem Čech,

Soběnov aj.; Húsek 1925, s. 295).

Důležité je i odlišení různých reálií, které se odráží v pojmenování: stáj pro koně (od základního tvaru: *maštal*) a pro krávy (od základního tvaru *chlév*) se odlišuje nejen na jihu Čech, ale (např.) i na východním Slovensku (Húsek 1925, s. 239); často se diferencuje mezi pojmenováním pro sýr a pro tvaroh; slova *syr* - *tvaroh* označují různé pojmy i v některých slovenských nářečích (Krajčovič 1981, 208; také Sesar 2004, s. 421: *svježi sir* = tvaroh, *sir* = sýr; obd. v polštině: *biały ser* = tvrdý tvaroh; jinak: *sejr/ser* = polsky sýr, *twarog* = tvaroh; pojmenování *sýr* pro tvaroh je běžné i na jihu Čech – zejména na Doudlebsku).

U poválečných dosídlenců (tzv. „rumunských Slováků“) se udržuje (na jihu Čech) před Vánoci zvyk (tradice) „chození s betlémem“ po domech; jedná se o specifický typ koledy. Aktéři jsou označováni jako *betlehemci* (srv. k tomu také: SSJ). Jiným tradičním zvykem je stavění (opentleného) stromku. Chlapci svým milým (popř. i šíře: svobodným děvčatům) stavěli pod okna: *máj(-e)*. Na jihu Čech, ale obd. i na východě Slovenska také někdy stavěli stromek domácím děvčatům z rodiny *břízku* (gen. -y; na Slovensku *brezku/brézku*: Húsek 1925, s. 284).

Literatura:

Atlas slovenského jazyka. I-IV. Bratislava 1968 – 1984 = ASJ.

BACHMANN, L., BACHMANNOVÁ, J.: *K přízvuku na penultimě v severovýchodních Čechách.* Studia z filologie polskiej i slovańskiej. 15, 1976, s. 95-100.

Český jazykový atlas. Balhar, J., Jančák, P. (eds). Academia, Praha 1992-2002 = ČJA.

FIC, K.: *Psychologické změny v nářečním výrazivu.* In: Pocta D. Šlosarovi. Sborník k 65. narozeninám. Boskovice 1995, s. 115.

GEBAUER, J.: *Historická mluvnice jazyka českého. 1. díl - Hláskosloví. 2. vyd.* Praha 1963 = Gb1 Gebauer, J., *Historická mluvnice jazyka českého. 2. díl - Tvarosloví. 1. Skloňování.* Praha 1896. Gebauer, J., *Historická mluvnice jazyka českého. 3. díl - Tvarosloví 2. Časování.* Praha 1898. Gebauer, J., *Historická mluvnice jazyka českého. 4. díl - Skladba* (ed. F. Trávníček). Praha 1929.

Historický slovník slovenského jazyka. (Věd. red. Milan Majtán). Bratislava 1991-1994 (I-III, A-P/ *pochytka*) = HS.

- HOLUB, J., Kopečný, F.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1952.
- HOLUB, Z.: *Lexikon nejjihnějšího úseku českých nářečí*. Aleš Čeněk – POLS, Plzeň 2003.
- HOLUB, Z. a kol.: *Doudlebské nářečí a slovník. Roční období*, České Budějovice 2004 = DNS.
- HÚSEK, J.: *Národopisná hranice mezi Slováky a Karpatorusy (s mapou a obrázky)*. Bratislava - Brno 1925.
- JÍLEK, F.: *Jihočeský člověk a jeho řeč*. České Budějovice 1961.
- JUNGMANN, J.: *Slovník česko-německý*. Praha 1990 = Jg.
- KOTT, F. Š.: *Česko-německý slovník*. I.-VII. Praha 1878-1893 = Kt.
- KRAJČOVIČ, R.: *Pôvod a vývin slovenského jazyka*. Bratislava 1981.
- MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, 1971. Praha 1997 = ESM.
- MALENÍNSKÁ, J.: *K lužickosrbským jazykovým vlivům a jihoslovanským paralelám v oronymii Českého středohoří*. In: *Vlastné mená v jazyku a spoločnosti. Zborník referatov zo 14. slovenskej onomastickej konferencie*. – (Ed. Krško, J., Majtán, M.) – Bratislava 2001, s. 135-140.
- NEWERKLA, S. M.: *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Schriften über Sprachen und Texte*. 7. Frankfurt am Main 2004.
- SEŠAR, D.: *Chorvatsko-český, česko-chorvatský slovník*. Montanex, Ost-rava – Mariánské Hory 2004.⁸
- Slovník české frazeologie a idiomatiky*. Čermák, F. a kol. (eds): *Přirovnání. Výrazy neslovesné Výrazy slovesné I. (A–P), II. (R–Ž)*. Praha 1983 - 1994 = SČFI.
- Slovník slovenského jazyka*. Bratislava, I. vyd.: 1959-1968 (6 sv.) = SSJ.
- Slovník spisovného jazyka českého*. I-IV. Praha 1989 = SSJČ.
- SOCHOVÁ, Z., *Lašská slovní zásoba. Jihovýchodní okraj západolašské oblasti*. Praha 2001.

⁸ Paní prof. Dubravka Šesar přednáší na Filozofické fakultě Záhřebské univerzity. Dlouhodobě se orientuje na češtinu, bohemistiku (zvl. gramatiku, překladové práce, tvorbu konverzačních příruček a učebnic). Zajímá se také o problematiku národního obrození. V oblasti lexikografie se zaměřuje nejen na problematiku literárních či klasických slovníků, ale i na studium frazeologie. Její slovník lze tedy považovat za významný pro náš výzkum.

- TRÁVNÍČEK, F.: *Historická mluvnice československá*. Praha 1935.
- UTĚŠENÝ, S.: *Areální aspekty slovo tvorné a výrazotvorné variability*. Slovo a slovesnost 33, 1972, s. 186-192.
- UTĚŠENÝ, S.: *Nářečí v jižních Čechách*. In: Cuřín, F. a kol.: Jihočeská vlastivěda. Jazyk. České Budějovice 1986, s. 9-54.
- VONDROVÁ, M., BLAŽEK, V.: *Slovanské archaismy a dialektismy v toponymii Čech*. In: Čeština – univerzália a specifiká 3. Hladká, Z., Karlík, P. (eds.). Brno 2001.
- VORÁČ, J.: *Nářečí*. In: Klimeš, L. a kol. Západočeská vlastivěda. Jazyk. Západočeské nakladatelství, Plzeň 1992.

